

Wiño püchüke kütgam Kintulmelchi küdaw ta Alto Biobio mew

Tuba chi putxa ruka chew kellungeki kom pu che (INDH) kidu tañ che wünelen, entuy tuba chi dungu eneru kuyenmew ta 2019 (epu warranka mari aylla txipantü), kintulmeal ta lof Alto Biobío, chew tan wúnelkúnongel tuba chi dungu epu ka kechu konchi abrüil mew ta 2019 (epu waranka mari aylla txipantü). Tuba niey kiñe wünechi dungu, ñimitual billke dungu pu lof che mapuche- Pehuenche ta Alto Biobio tañ pepikawal billke llewün mew, kom changeal, tañ nieal kimün ka ad mapu engun, bemngechi pepilngeal chumngechi txipayal kuñufalngen. Famngechi topayngun kintulaingun, mongen kom pu lof mew, bemngechi kimaymún chumngechi txabküwün niel tati *Estado* inchiñ mew ka chumngechi yam cheal kume weny yeke (ASA),¹ tati kintuyawal tuba chi pu dungu tati pu kimelkelu bill ad mapu (RCA) tati wünelu pelomkiyüm pun Ralkomülelu, bemngechi tañ eypiel engun kom llengeay chew tañ dungemekel tati pu billke che (ADI) Alto Biobio mew, bemngechi dewmageay ka küme dunguay tati *Estado* kellulümal taiñ txipallal kuñubal geam bemngechi pengeayiñ taiñ chumklen. Tubachi abchi wirikel dungu tuba chi kudawmew wül lü tuba chi txawül dungukelu INDH tubachi rakinmew (Nº) 480 (mely patxaka pura mari), dewlu 13 (mari küla) tati küyen mayumew 2019 (epu waranka mari aylla txipantu), Ka pengelneni billple kom che peal ka kidu niel ta internemew tati (*pagina web*) pingelu. Beymey muli kom tati pu gütgam ñimituel tuba chi dungumew.

Pu lof tati mapuche-pehuenche, kuibimew kümelkaleingun tañ püneal kuibikeche tubachi pu mapu, kenü tati wülal título merce tati pu winka, bemungechi pu mapu mulekelu tati kümelalu mapu küdaw pingelumew, welu metu nalngeki tati chumngechi kume amulneal dungu tati metu nieal mapu ka proyétulu ka kumelal ruka. Bemngechi, tati wülnegeki tufa chi pu rakidum tati deumakel. Tati pu *Central Hidroeléctrica* Ralko tati txipantu 1993 (kiñe waranka aylla pataka aylla mari küla), ka dewmaikingun kiñe kuden tüba chi txipantu 2004 (epu waranka mely), beymew ta muli.

Bemngechi kom malütungi tañ kümeleal tuba chi wirin pepilal pu lof Alto Biobio, pengelngi kiñe wella dungu welu beula kümelgetuy billke dungungeal, che ngeal, taiñ mongengeal ka chumngeal taiñ rukamew, feipiam kiñe 86% (pura mari kayu porcientu) kom billke che mülelu tufa chi mapumew piam.

Billke antü mapumew, tufa chi pu che kudawkiauplu tufa chi pu lof ple lepün Biobío; tati lepün Queuco; ka lepün Ralko ka epu lof mulelu waria Santara mew; deumaifñ doy 26 (epu mari kayu) ramtun kiñeke che ka txafkün che pingün, kenü pu wüneltu che werkünelu pu

¹Pengel lachi tati ngütgamkawün pu mülechi pu che *mapuche-pehuenche* tüba chi mapumew, wüne CIDH, wülnechi ngen tati 2004 (epu waranka meli txipantü mew) ngütgamkawün tati *Estado de Chile*, tati *empresa ENDESA* ka tati pu lob *mapuche-pehuenche* tüba chi mapu mew.

pütxa ke lof, Kudauklelu txüfamewmu, ka tati pu fillke lonko ka bentxen che mülelu txubaple.

Kon tati pu pengelu müly tati wüne lechi duam txipayal ta kuñubalngeal, eippingeki tati papiltulü mütxen, doy tati kümeleal bill mew ka elkünonoal tamün ngen che; ka nieal lawentube, ka nieal ruka ka bill duamllel, kudaw, pepilual, ka billke ramtuwe che, ka ko, mapu, miawüñ tuba chi mapu porkükülenol libklelu; ka niemün pu inkakelu kom ka billke che ka niaymun tamün küme llawal ka nalngeyaulayngün.

Tamün nieal ka topayal tamün papiltual, pingeyki ta ti Estado nüykelay küme poyen tañ dewmayal engun ka obligangeal nüal tañ ngütxamkawün tati *convenio 169* (kiñe patxaka kayu mari aylla) tati OIT mew. Ñelaypiam chumngechi kimelelal mongen che tati programa papiltukiym piam, ñelay chumngechi tañ mongen pehuenche re mapuche mütxen, Bemngechi, pengenkli pu wellalelu pu papiltxuwe rukamew, alütxipaleliiñ ume pu papiltxuwe nienolmun kiñe dungu tamun kume llawal. Pengelgni chumngechi tati pichükeche pehuenche ngen tañ nalngeken engun eipiki bill ke che billple lob küpalu, pengelngel chumtxen ta baltxan konal chi ka bürenen ta kimun ka tañ mongen pu che, tañ ngen, ka tañ chumngechi ngillatuken ta ti pu pehuenche, pengelneay tañ billke dungun papiltulele engun.

Ka txopalaingün peal kume lawentuwe, kim ni iñ taiñ mütxe mülenon bentxen lawentu chebe ka billke lawentube, bey ta ti pu potxa ka tati pütxake pital doy che pekelu, pebemngekelay che ka elubemngekelay ta lawen Mongenkechiche we kidu taiñ pepilal chi dungun.

Bemngechi tamün peal ruka, ka bill duam, tati pu küdaube eypingün peiñ tamün pu mapu dema küñubal ke müly kiñeke lof taiñ wütxaentumel. Welu müly chumngechi tamün peal küme ruka kuibi yeke ka adklelu ka alünmallal piren ka mau mu; re wellali ka txawüli tati bentxen balilu pelomkelu electricidapingelu; müli küme ko pütxokoyal pu che; ka mütxe mülelay miawam ta che, micru ta püchüly, weya rüpü ka weya kuikui müly, pepi pewkelay billple mülechi pu lob.

Chempiaiñ küdawmew, tuba chi pu winka tukulpalu tañ empresa mew wülaiñ küdaw pipaingun doy kümeke küdaw nieaimün kümeletxoymün pingimün, re deumanengechi tati represa müten müly küdaw. Bemngechilu, upachi dungu, re puchükeñma mütxen kümelimün ka pichükeñma petuimün küdaw. Tati municipio eypingun debelen tati Estado ka eypi tañ chumken engun ka bemken tati pu che, wülaiñ banten kudawbengeal pingün meli patxaka ngealmütxen küdaw ngütxamkawlu engun tati ADI mew tufa chi txipantü 2014-2018(epu waranka mari mely-ka –epu waranka mari pura) mew, welu wülüykingün re aylla mari küla küdaw mütxen kom pu pehuenche ngeal.

Bemngechi tañ nial chi pu dungu, ka txipalay bei chi duam kom pu tati pu duam kiñe ume entulay tati nielu tufa chi *Cental hidroeléctica* Ralkomew, tuba yeke, bechi eipingün kume leay tubachi mapu pi tati pu *Calificación Ambiental*, deumangeay kiñe küdaw tati deumakel billke mapu küdaw ka külliñ küdaw, ka mamüll küdaw kiñeke mapumew. Tati *Municipio* ka eipi tañ wellalen ka nielay chumngechi tañ wülal pu rakiduam welu niay dungu ta ti pu che ngeal ta ti Deumallal billke che pingelu, welu pengelnengi Weluntulay chemnoume tati pu llewün tati Rakiduam pingelu, wekun entunengeay müt xen, Bemngechi tati pengeal tañ kümeleal welu rakiduamlayngun tañ kimnol chem tañ duamyel tati *comuna*.

Bemngechi tati ramtun bill ke che pingelu, kiñeke dungu tati tukülpangel küdawal tati rakiduam ka tati kimmel chi küdaw billke lob pehuenche tubachi mapuple tañ ramtun engun. Ka Ramtuwe bill ke che, ka chumngechi llegeal kom txuba chi dungu. Pemel chi pu lob ñelay chem küme dungu ume chew noume ta pengelklelay, beymu ñi ume chem dungu kimngelay.

Ka kiñe kümeke dungu tañ txipallal piykingün, welu bachantü, tati dungu wellallawülüy tati epu lob Kepuka ka Ralko Lepoy, dawüllkonlu tati pantion tüba chi txipantü 2003 (epu waranka küla mew). Tati kintulpakelu pepay kimpay tañ metu tañ amulen Tati wella dungü ka yamgenon tañ pu ngen, kimün, ka taiñ duam.

Chem piabüyiñ pu mapumew, tati artículo 14 (mari meli) tati convenio 169 (kiñe pataka aylla) eypiki, pu mapu püneli re pu che pehuenche mew kimngebaluabuy tati Estado ta Chile mew, bey tüba nüabuy kümeke nün tamün Kümeleal ka tamün eymün ngetual tamün mapu, Tañ wünelngen chumngechi eypiel abchi txipantü 2014 (epu waranka mari meli), ta *Chile* mew, tati demanda mapumew Mapuche ka Mapuche-Pehuenche, kuibimew ume eypiwüyngün “tati pu mapu nielu título de Merced ka tati muntungechi kañple abchi mari aylla siglo ple (XIX), ka ukelnengetuy tati pu mapu muntunegel chi reforma agraria ka tati pünengel mülechi dungu tati dictadura pingelu mew; ka bemngechi, ka kutxankawünmu tati nien kan nün billke duam ka nieal billke mapu duam (ko, mawidantu, mapu ka billke duam) ka demandangi taiñ inkallatu tañ muntungenoal tati pu proyecto ka deumallal billke küme ruka doy adal”.

Tati mülechi küdaw el lü *Estado* tañ wüne leal tati demandamew müli piam leymew 19.253 (mari aylla waranka epu patxaka kechu mari küla mew), niey piam kulliñ tañ ngillayal mapu ka ko ad che, tuba chi txokiñ 20 (epu mari) letra a) ka b) mew, tüba ti inalel, re ngillaneal mapu ka chemal tati llenel chi dungu eypintxungeal mew, tuba tati doy pünengeki, müleam Wün llewün tañ txipaken chi ngillakam.

Tati kimngenowel, tati *Estado*, tañ kúme pünengel tati pu mapu, kimüingun tati pu lob pehuenche Alto Biobio mew, kim dewmaingün billke llewün duan tañ müntungeñmangenoal tañ pu mapu, chumngechi püneñmangi tati pu mapu, chemal, kidu engun yeke, kúme poay kiñe eypitungel ka kúmeluütum mew chew tañ elngeal tañ kúme nütual tañ pu mapu kom kiñemew, wuelu tati rangiñ konleay tati eypiel leymew. Beymew eypiañ, tati txipantu papil mew 2014 (epu waranka mary meli) ta INDH, pengeyki chumngechi pünengi tüba chi artículo mew 20(epumari) b) “kume küdawüy, alütxipa entuni tañ kume kudaw bemngechi kuidaneay ka kuiday tati pu mapu ad che piam, na müli billke yellün klechi dungu chew tañ mulen billke Pu che mülekelu moll tüba chi mapu mew”.

Bemngechi tati pu lob kañple mülepolu pu Michales ka Ayinmapu, tati pu küdawpelu peyngün kintulmingün tañ mapumu tati pu che chungechi tañ pebiel engun bey dema kuñübal klingün engun pingün, alutxipa li tañ ngütxamkan engun kúme ruka ngelaingun ume, nielayngün chem llewün ume, tañ punwüi rüpü chew tañ püchütxipalemom tañ mapu engun dema wüeya li, ka mapu billple li txawüelay wüdatxipali tañ mapu engun, bemngechi abkli tañ lob ngeal engun bamngechi pepi kúme küdaulayngun ume chumki kuibi ke che yeke.

Ka kiñe taiñ rakiduamanel tati ko, tubamu kidu wütxüli tüba chi mapumew kidu txipachi txuba chi pu lob mew ka niel pu che *mapuche- Pehuenche*, ka ngenole tuba chi yewün ñelay ta mongen yewün kan gen. Beymew, tati dungu doy kúmelü wütxampray tañ pu kúme punengeal tañ pu ko engun. Eypi tañ dungu DGA, tuba tati duam 245 (epu patxaka meli mari kechu) wülngi, 42(meli mari epu) kom banten wülnengi 8(pura) lob bill ke che, 91 (aylla mari kiñe) empresa ka 112 (kiñe patxaka mari epu) mülechi che txubamu ka kañple kúpa chi pu che. Txuba chi ko tañ duam, tati pu pengel lu chumngechi pünelngel tati hídriko Alto Biobio eypilu tati nielu beymew amuy tati ayentungel. Bemngechi tati pu che elkünoy kiñe 100% (pataka porcientu) kom ka bill pünen; tati re che ka tati tübaple mülelchi empresa elunengi 42% (meli mari epu porcientu) ka 67% (kayu mari relge porcientu) pünen elungel engun tuba chi *energía hidroeléctrica*.

Bemngechi, tati ko inchiñ tain ngen kiñemew ngopitungekelay taiñ betxen duamllel lob ka tati pu werkünelu, beimew lladküduamkingün kúme tripanol mu billke dungu, Yewengeal pu reñma ka bill ke kuaw.

Tati lepün kudaw kiñe tukukan tüba chi mapumew, ka adelgeay bentxenke müleam ta ko, beymew tati pu pepalu tübaple pellkelen amutungün tati pu küdawbe. Beymew, dema pünenengi tati pu hídriko pingechi yewün, pino ka eucalptus duamlleingun tañ matuke txemken engun; bemngechi welladungu amulningun tati mapu mew ka newentuy tañ chumngechi amun mongen tati chew ñi mülepomom tati lob che mew

Bemngechi, rakiduamngi tati pu lob pehuenche ayiukleabuy kom engun ka ngeno nal taiñ dewmayal pu billke duam ka ngeno llikan, chemnowme wüellalkalay tati akual pu policia

kümelipayal billke duam. Ñimituel chi pu dungu, neytui kiñe llikan, kiñe nal elkünongel; ka re wella dungu entupay lebentun. Tati *sede regional* tati INDH mew nüy eypintukün nalkiawüy policia pingi, bey engun itxobill nalwe lleneyngun ka tati billple miaunoal ka kimlayngun dungu.

Bemngechi, kümi tamun kimal chemu ka chem tamün nalal, wüelu niele dungu tamün “nalal tamün mapu”, tamün dungu nieay ta wüeya dungu, bemngechi küme dungoymün ka kimaimün tamün dungu ka tamün chumal Beymew mulechi tuba chi mapumey ka bemngechi kimay tati wütxanentxupachi palu.

Abkonklen

Dewchi tuba chi *comuna* ta *Alto Biobio*, muleiki kiñen doy balichi ad künon, billke dewman *bill duam* billke ruka municipal, papiltxuwe, ka Liceu ka we CESFAM ka ruka mongen pu lob mew, ka aküy bill kellun mew txipay tati kulliñ *estatales* billpke kudaw- wüne txipalu tati billke kulliñ wüewkel- tati pu txawülechi pu ruka doy tüwüingun bill ke txabkintü mew ka kellungi *estatales* mew, pengelngi billke ad chumngechi llenengi mongen kan gen.

Bemngechi, kiñe abklen pengelüy kiñe we bemngel bewla, tati *Estado* pengelngi ka mülel tati pu lob ka pu wünel che autoridade pingelu, kiñe *Estado* inkachi pu empresalu muntupachi duam palü, nielay inkayal tati pu che ngeal. Ka dungu mew, newentupay tati pu mongen lob pu *mapuche pehuenche* mew, tañ kiñe *Estado* ngeal newuentulpay tañ bucha ñidolken, yampalay taiñ ngen ka tati mülepachi che mongelnielel entulngi ti pu chengeal ka tati polica. Mütxe ngopitungelay tati *Estado*, müly kiñe wella rakiduam ka wella dungu tañ ngopitungenol ka wella nal túbamew, nielayngün kume ke duam ka welukawal tati pu *empresa* mew mulepachi túbamew; tukülngelay kiñe ngaipiñ mülen tükülpalay tañ mongen, ka konlayngun chem duamu engun nual dungu mew tuba chi kidu engun ñi duamyel. Beula tati küme duam niel tati Estado ka pu lob mew bentxeni ngopitungenol, llabüluam ñi kimngenoal kiñe dungu eypiel engun.

Tati Estado ngenoduamtuy taiñ ngen mapuche pehuenche tati mülechi tuba chi mapu Alto Biobio pingelumew, ley bill ke che pengelu ka deumael tati *políticas públicas* pingelu mew, chumtxen niele kiñe 86%(pura mari kayu porcientu) pu che mülelu túbamew². Tuba wüla pengelüy, pengelngelay chumngechi tañ küdaw engun wekun entunengi chumal tañ

² Demandangi ka bemngechi dungu ta niyi pu lob mapuche-pehuenche tati lobta Lonquimay, rakini kiñe 56,6% (kechu mari kayu, kayu porcientu) niyi ta 5.584 (kechu waranka kechu patxaka pura mari mely) reñma

lepünmetun tati ngen ka duam. Müly kiñe mongen tati ngen piel pehuenche kom tati pu pu wünel che autoridade pu lob ka pu lonko, wümentukuni küme papiltuam chedungmew, chumngechi kimel elngi tati pu pichikeche tañ pu reñma ka papiltuemew, eippingeki tañ kümelal tati che ley bemngechi kimngeaiñ taiñ pehuenche ngen, etc niayingün tañ winal bemal ta Estado txawüam kidu engun.

Pu küdaw deumael tati Estado tañ pengelal, taiñ ngen mongen ka pu konal chi che lobmew Alto Biobio mapu mew, chumüy tati ADI, küdaw Pehuenche, ka pu yenechi tuba chi küdaw lleni doy kiñe waranka, bemngechi amulnengi kiñeke proyecto bemngechi kümelni pu duam tati pu lob mapuche- pehuenche, wüelu txopalayngün tañ Poal ka topalaingün.

Müly re wella dungu tañ deumayel küdaw, pu lobmew, tañ duamyal che. Amuly chem niel kellual.

- a) tati pu lob demanday mapu tañ duam, feymu ñayülñi tati pu lob ka niey wellakel bentxenduum tati pu intitucion mew
- b) kimgechi feichi ko duam tati püttoxoyal ka txuküko yal billke yewün duam che.
- c) tati pu konkelchi pu billke ayichi Küdaw mew, ka chumngechi amuleay ta wiñol mapumew
- d) konal papiltualmu, küme ka kiduntukual, billke papiltuwe mew.
- e) pengel kuntxanmew beymu wellaly ngelay küme dungu, üpakonkli antü akulay küme kimchi tuba chi küdaw tañ duangel tuba chi mapumew. Ka bemngechi konkli akual küdaw ka weke ruka.

Ka bemngechi, tañ amulkonklel txuba chi lob mew tañ nual ngen che, billke duam ka pu ngen che minchelelu kom pu kañple che ka doy kümelelay kom lepün lob Biobio mew. Bamngechi pengelgi tañ chuntxen txipantü llenel 15 (mari kechu) txipantu, lleni tan bentxe küdawentun, chew tan dewün tuba chi comuna Alto Biobio, ruf ngeyu txipakonkliyñ bentxen admew, welu ka bemngech pütxa inaliyñ kom pu paimew. Tuba chi dungu, pengelüy tuba chi rakiñ, bemngechi txopay tañ allkütüwal ka niay rakiduam tati pu lob che mapuche-pehuenche txuba chi mapumew.

Ulpachi dungu, ka bemngechi abababüy tañ niel engun küpa kidungingün tati Estado ngeal ka newentual tañ dewmayal, beimew nieal tati pu elungeal küdaw wüelü nienoal ka ingelnoal tati kume duam tati wümentuchi gobiernomew tati we akülelumew. Tüfa chi intitucion dema adüy ka kelluneyu ka yeni kiñe küme txüwün kiñe nün chi lob tuba chi mapu mew, chew txapümüy kom tuba chi lob Alto Biobio, ka txapümüy kom pu txem reñma ka mulechi lob Santaramew ka Quilako, tuba chi epu *municipio* kidu engu nietuyngu lloüdenün kidu tañ duam engun. Tañ ka ad tati pu institucionalización tañ konal tañ piel kiñeke txabküchi *ejecutiva* tañ pengelal tati küdaw tati pu *servicios público* ka pengelal tañ chumklen engun rub ngen billke che pingelu.

Tüba chi dungumew tati Estado nielay kiñe rüb ñimintun ta txab *naciones* mew tati inkakechi billke che ka *Empresa*, ka chumngechi tañ keyual tuba chi pu che tañ chumnoal ka chungenoal tañ pu mapumew engun ñi ume chumnoatu engun beymu ta bentxe dungun gepapi tati pu che tañ kimneal bill ke dungu engun tati *empresa ENEL* amülñi tañ dungu engun tañ billke kellual engun kúpachi RCA bemngechi txawüle konay epu wüñentati Epu *rectore* pingelu, tüba chi papil mew.

Tañ eypiel tati billke amun tati lepümentun billke ad che pingelu, tati pu autoridad *municipal* ka tati pu billke lobmew, kiñe küme ad mülele tati pu lob mew, bemngechi tükulpalay tati rangiñ ni tañ mongelwe duam kümelnelay ume tañ chumngechi küdawal Ka kimlay tañ chumkünoal tati pu che mapuche- pehuenche. Tuba pengelngi tati txunkarmaw wirilel tañ CIDH mew bemngechi amulüy 11 (mari kiñe) nün tati ASA mew, 6 (kayu) mütxen dewmangi welu kechu mütxen kom dewmangi; tati wüne ngelay chichiple ume rakiduamngelay tati *contitucional* tati pu waria chemew, tati küme konchi kellungel tati pu mapu³. Txawül konchi dewmangenoele chi küdaw tati *plan* pingechi 2015-2018 (epu warka mari kechu- epu warka mari püra) tati ADI⁴, keyukelay tañ wüetxon dungu ta billke lob mew ka kake bütxa lonko tati *Estado*.

Kake doy kume chi dungu, mütxe küme rakiduamlay tati ruf küme nüal pu waria billke che, rubküno ñelay ta kümeke dungu wüirukünolay dugu tati pu billke komche werkünengelu ranginmew, pewmagen niayngun kiñe ngen che ngeam, webpay weche ke che billke duam mew ka bilke küme llewün entoyngün.

Pemelu iñchiñ txuba chi pu lob peiñ kintulmiyñ ta Nehuen Mapu pu Michales ka Ayin Mapu Waria Santara mew, tati pu küdawbe INDH pemeiki tati *Estado* tañ küme entulay tañ dungu koylatuchelüy keyulay pu reñma, tañ txemnoal engun tati ADI ka wüda txipay tañ küme dungu ka rüküingün taiñ kümeleal taiñ chengenmew, abyechi mew tañ dungu engun nie kiñe ngen ka kake billke mapu ka tati küttxamngel 169 (kiñe patxaka kayu mari aylla mew).

NGÜLAM

Kiñe. Tüba chi konümpabal tati pepi nielu kom werkukelu kom pu che chem tam tañ rakiwal, doy matuke, tañ pengelal tañ kimgeal tati *contitucional* pu che ngen, tati *Ministerio* waria pu bill ke che ngen pingelu ka tañ pu txawun che.

Epu. Eypingeabuy tati doy werkülü kom pu che tañ kümelal, pür eypilu tati *reforma* pingechi ley bill ke che, nielngen tati ngüttxam ramtun bill ke che, ka tati ngillatulu nielu tati pu

³ Tati CIDH tañ txipantü kudaw 2017, Epu capítulo, ngillatun, dungu ka mediabel billke ad, páginas 212-218

⁴ Kañple Peamün N°5: bill adkintun ADI *Municipalidad* Alto Biobío.

pütxa ke Pu lonko ka tati newentunetu inchiñ tati *comuna Alto Biobio*, ka kimgeaiñ taiñ mülen txüba chi mapumew ka taiñ pehuenche ngen.

Küla. Wüerküngi ngillatungi tati *Ministerio de Educacion* taiñ wülal kümeke dungu, taiñ küme malükayal taiñ niel engün tati pu küdaw ka taiñ billke yewün püenal tati pu papiltual chedungunmew Alto Biobio mu, küme txipabüy ka dewabuy chi dungu.

Meli. Ngillatungeabuy tati *Ministerio de educación* tukülabuy taiñ kümelal tati wüellañma ngelu doy kümeam, ka txopayal taiñ konal küme papiltual tuba chi pu bill ke che pingekel, wüneleabuy Alto Biobio, pewmangen ka txipantu niabuy küme ad dungu.

Kechu. Eypingeabuy tati Ministerio de Salud taiñ, doy kütankülechi che mew, kümelabuyngun taiñ küdaw chew taiñ konam pu kütan tati tüwlu pu lob mew Alto Biobio ka tati pu küdaw alün che dungu tati deumangekel tüba chi mapumew, bemngechi, kume amobüy taiñ doy ad llekümeal, kiñe txipantu wal.

Kayu. Gülamngeabuy tati pu werkünelu, newentual ta CONADI taiñ chumal, doy küme küdawal kom pu che ngeal ka engun, beymew doy newentuay ka ngopitungeay bemngechi werküney pu *Servicio Público*, amuay taiñ eypiel engun tati *Estado* tüba chi mapuple.

Regle. Gülamngeabuy tati *Estado*, wene tati *matükel deumanel*, taiñ tukulal beula kiñe küdaw *Nacional* tati *Empresa* mew ka Inkakel bilke ka kom che, taiñ dewmayal ka txipantungeal 2020 (epu waranka epu mari mew), taiñ dewmangeal kümekelu ka chew taiñ konal, ka taiñ dewmangeal kom küla pu empresa ka DDHH wüne pu bill ke che ngeal pingelu.

Pura. Duamyengi tati *matükel deumanel* taiñ eipial tati pütxa ke lonko lelbun mapu Biobio, taiñ bemal, taiñ alüñma noal, lelen deumayal kiñe dungu taiñ chumclen taiñ pu lob che mülelu tübaple, pewmagen kom konabüyngun, ka konabüy tati pu bemngechi wüluntüabüyngun ngütxam ka chumngechi taiñ mongelen engun.

Aylla. Eypinengeabüyngun tati pu txawün che werkükelu komple epiabuy chem taiñ duamyel engun, elabüyngun kiñe antü bill mapu ple (tati ko, *energia*, ka *forestal*) ka kuidayal lifneal mapu, ka billke mapu inkangekechi che, pengelay ta chumngechi keyungeki billke mapu ad dungu.

Mari. Rakiduamabüy tati pu txawün che werkükelu komple taiñ, wüne duam, muleal kümeke llewün taiñ dewmangeal, inkangenka muntungel chi mapu tati pu billke waria che Opingelu, kenü muntuñmangi taiñ ko engun, taiñ püenal billke duam ka taiñ nge mapu engun.